مطالعات محیطی هفت حصار شماره سی‌وچهارم/ سال نهم/ زمستان ۱۳۹۹
صفحات ۳۸-۱۷

بررسی تطبیقی سلسله مراتب در مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان

آزیتا بلالی اسکویی*، علیرضا علیمی**

تاریخ دریافت مقاله: ۹۹/۷/۶
تاریخ پذیرش مقاله: ۹۹/۹/۲۷

چکیده

مسجد و بازار از اجزای مهم یک شهر اسلامی هستند. رابطه نزدیک این دو، در طول تاریخ باعث ایجاد همبستگی قدرت اقتصادی و مذهبی جامعه سنتی ایران شده است؛ بنابراین نقشی اساسی در تاریخ ایران در دوران اسلامی را داشته‌اند. مسجد اولین مرکز اجتماعی، سیاسی و مذهبی مسلمانان است. دیگر بخش مهم شهر اسلامی یعنی بازار، به‌عنوان بازوی اقتصادی جامعه سنتی ایران، به‌واسطه قرارگیری در مجاورت مساجد و نفوذ مساجد در بافت بازارهای سنتی ایران همواره رابطه نزدیکی با مساجد داشته است، درنتیجه مساجد بازاری ازجمله مساجدی است که در طول تاریخ همواره موردتوجه بودند. پژوهش حاضر تلاش دارد تا نقش این مساجد را در جامعه سنتی ایران بررسی نماید و با تحلیل مساجد دو بازار مهم ایران (بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان) به تفاوت‌ها و نقش مختلف این مساجد بپردازد. علت انتخاب این دو بازار پیشینه تاریخی دو شهر تبریز و اصفهان است که هر دو آن‌ها پایتخت ایران در دوران مختلف بوده و با توجه به اهمیت بازار و مساجد آن در پایتخت حکومت اسلامی به تفاوت‌های این دو گونه می‌پردازد. این پژوهش با استفاده از روش تحقیق کیفی با رویکرد توصیفی- تحلیلی که مبتنی بر دو نمونه موردی و بامطالعه در مورد ویژگی‌های معماری بازار و همچنین بررسی سفرنامه‌ها، نقشه‌ها، اسناد و مدارک مربوط به مساجد بازار دو شهر مذکور و تحلیل و مقایسه آن‌ها انجام‌شده است.

بررسی و مقایسه تطبیقی مساجد دو بازار مذکور (به‌عنوان مساجد شیعی) حاکی از آن است که علت تفاوت در سلسله‌مراتب مساجد این بازارها، تفاوت در ایفای نقش این مساجد در جامعه سنتی ایران است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که شرایط حاکم در شهر تبریز در دوره قاجار (به‌عنوان شهر ولیعهد نشین ایران) و شهر اصفهان در دوره صفوی (به‌عنوان پایتخت ایران) شرایط مشابهی است و این شرایط باعث ایجاد شباهت‌هایی در مساجد بازار این دو شهر در دوران ذکرشده را دارد و این مسئله نشان‌دهنده اهمیت نقش مساجد بازار در جامعه سنتی ایران است. مساجد شیعی بعد از دوران صفویه و با رسمی شدن مذهب شیعه در ایران اهمیت به‌سزایی پیدا می‌کند و مساجد بازار در پایتخت و شهرهای مهم ایران ضرورت انجام تحقیق در ساختار این مساجد را دوچندان کرده است.

واژگان کلیدی

سلسله‌مراتب، مساجد بازار، بازار تبریز، قیصریه اصفهان، صفوی، قاجار

* دانشیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران (نویسنده مسئول) a.oskoyi@tabriziau.ac.ir
** دانشجوی کارشناسی ارشد معماری اسلامی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران a.alimi@tabriziau.ac.ir

مقاله پژوهشی- مورد پژوهی
©: IAUH
ISSN: 2322-5602

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]

[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

مقدمه

بعد از گسترش اسلام در جهان و ایجاد قلمروهای وسیع، چهره شهرهای تسخیرشده تغییر یافتند و کم‌کم چهره یک شهر اسلامی را بـه خـود گرفتند. از ارکان اصلی شهرهای اسلامی مسجد و بازار بوده است. مساجد قدرت مذهبی و بازار قدرت اقتصادی جامعه محسوب می‌شد. مسجد به‌عنوان اولین و مهم‌ترین رکن یک شهر اسلامی دارای پیچیدگی‌های خاص معماری است؛ چراکه باید مخاطب خود را از دنیـای مـادی جـدا کند و آماده حضور در پیشگاه خداوند نماید. مسجد مکان تعامل نفس انسانی با مراتب عالیه عـالم وجـود اسـت و هـر مسـجدی بـه نیابـت از مسجدالحرام و مسجدالاقصی می‌بایست معراج گاه و رجعت گاه نفـس ذی‌وجـود انسـانی باشـد؛ بـه‌بیـان‌دیگـر معمـاری مسـجد مـی‌بایسـت تسهیل‌کننده و تشدیدکننده عروج از نازل‌ترین مرتبه هستی به عالی‌ترین مراتب آن باشد (محمدیان منصور، ۱۳۸۶: ۵۹). ایـن عـروج و سـیر و سلوک به معنای انتقال از مقامی به مقام دیگر، از اسمی به اسم دیگر و از تجلی‌ای به تجلی دیگر است (نصر، ۱۳۶۳: ۲۲۴)؛ اما ازآنجاکه ایـن انتقال بین دو ساحت وجودی کاملاً متمایز روی می‌دهد گریزی غیر از پیمودن منازل رابط و سلسله‌مراتب وصول، وجـود نـدارد و درواقـع ایـن خصوصیات خاص و متمایز هر منزل است که لزوم وجود منازل واسطه و رابط را که در بعضی از وجوه شباهت‌هـایی بـه مرتبـه پـایین‌تـر و در بعضی وجوه شباهت‌هایی به مرتبه بالاتر دارند را ایجاب می‌نمایند و امکان گذار و انتقال را مقدور می‌کند (محمدیان منصور، ۱۳۸۶: ۵۹).

دیگر رکن اصلی شهر اسلامی بازار است. مساجد در بافت بازار در دوران اسلامی به‌شدت موردتوجه واقع‌شده‌انـد. نقـش ایـن مسـاجد فراتـر از مساجد دیگر بوده، زیرا علاوه بر نقش مذهبی، نقشی اساسی در تصمیم‌گیری‌های مهم بازار و به‌تبع آن در کل جامعه را داشته اسـت. بازاریـان برای تصمیم‌گیری‌های مهم، ازجمله تصمیم‌گیری برای نحوه اجرای مراسم عزاداری ماه محرم، تصمیم‌گیری برای اوقاف و سایر امور شـرعی، تصمیم‌گیری برای اعتصاب و حتی تصمیم‌گیری برای مخالفت با برخی حکم‌های حکومتی زیر نظر قدرت مذهبی در مساجد بازار جمع می‌شدند.

بازاریان و روحانیون از دیرباز به‌واسطه همین ارتباط نزدیک، پیوند محکمی باهم داشته‌اند؛ بنابراین بررسـی و تحلیـل مسـاجد بـازاری یکـی از مهم‌ترین مسائلی است که می‌توان به‌واسطه آن به نقش اساسی این مساجد در جامعه سنتی ایران پی برد. در مقاله حاضر ابتدا به معرفی بـازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان پرداخته می‌شود سپس مفهوم سلسله‌مراتب و تأثیر آن در مساجد موردبررسی قرار مـی‌گیـرد، سـرانجام بـا بررسی نمونه موردی‌های مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصـفهان و مقایسـه تطبیقـی مسـاجد ایـن دو بـازار، یافتـه‌هـای تحقیـق و نتیجه‌گیری ارائه‌شده است.

بازار تبریز بزرگ‌ترین و مهم‌ترین بازار سرپوشیده در سطح جهان به شمار می‌رود که در شهر تبریز در ایـران واقـع‌شـده اسـت. ایـن بـازار بـا مساحتی حدود یک کیلومترمربع، بزرگ‌ترین بازار سرپوشیده جهان است. بازار تبریز در مردادمـاه سـال ۱۳۸۹ خورشـیدی در فهرسـت میـراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده است. این بازار از بازارچه‌ها، دالان‌ها، تیمچه‌ها، سراها و کاروانسراهای متعددی تشکیل‌شده است. پـیش‌تـر بـه جهت قرار گرفتن شهر تبریز بر سر چهارراه جاده ابریشم و گذر روزانه هزاران کاروان از کشورهای مختلف آسیایی، آفریقـایی و اروپـایی از آن، این شهر و بازار آن از رونق بسیار خوبی برخوردار بوده است. تاریخ بنای این مجموعه مشخص نیست؛ ولی بسیاری از جهانگردانی که از سـده چهارم هجری تا دوره قاجاریان از این بازار بازدید کرده‌اند، درباره آن اطلاعاتی ارائه داده‌اند (خاماچی، ۱۳۸۶: ۲۰۲).

بسیاری از گردشگران و جهانگردان نظیر ابن بطوطه، مارکو پولو، جاکسن، اولیای چلبی، یاقوت حموی، گاسپار دروویـل، الکسـیس سـوکتیکف، ژان شاردن، اوژن‌فلاندن، جان‌کارت‌رایت، جملی‌کاردی، کلاویخو، رابرت‌گرنت‌واتسن، حمدالله‌مستوفی و مقدسی از رونق و شـکوه بـازار تبریـز تمجیـد کرده‌اند. این بازار با داشتن حدود ۵۵۰۰ باب حجره، مغازه و فروشگاه، ۴۰ گونه شغل، ۳۵ باب سرا، ۲۵ باب تیمچه، ۳۰ باب مسجد، ۲۰ باب راسته و راسته‌بازار، ۱۱ باب دالان، ۵ باب حمام و ۱۲ باب مدرسه، به‌عنوان اصلی‌ترین مرکز دادوستد مردم تبریز و ایران شناخته می‌شود.

ابن‌بطوطه سفرنامه‌نویس مراکشی سده هشتم، نیز از تبریز دیدن کرده و وفور نعمت در آن شهر توجهش را جلب کرده، درباره این محله که به شام غازان معروف بوده، می‌نویسد: «از دروازه بغداد به شهر تبریز وارد شدیم، به بازار بزرگی که بازار غـازان نامیـده مـی‌شـد، رسـیدیم و آن از بهترین بازارهایی بود که من در همه شهرهای دنیادیده بودم.» (خاماچی، ۱۳۸۶: ۲۰۵).

بازار قیصریه بازاری است در بافت تاریخی اصفهان که عمدتاً به فعالیت فرش‌فروشان اختصاص دارد. سردر قیصریه، ورودی ایـن بـازار اسـت. این بازار که با نام بازار سلطانی نیز خوانده می‌شود، از بزرگ‌ترین و مجلل‌ترین مرکز خریدوفروش در دوران صفویه بوده است و در سال ۱۰۲۹ ه.ق (دوران صفویه) در شمال میدان تاریخی نقش‌جهان ایجاد گردید که این میدان را به میدان عتیق (کهنه) و اصفهان عصر سلجوقی مربوط می‌کند. سردر بازار قیصریه که در شمال میدان امام واقع است، در فاصله سال‌هـای ۱۰۱۱ تـا ۱۰۲۹ ه.ق احـداث‌شـده و یکـی از نفـیس‌تـرین نقاشی‌های مربوط به دوران صفویه را نشان می‌دهد. سردر بازار قیصریه، در مقابل مسجد جامع عباسی در شمال میدان نقـش‌جهـان، سـردری

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]

[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

قوسی شکل با کاشی‌کاری مجلل و باشکوه و نقاشی‌های رنگ‌باخته صفوی هویدا است که ورودی بازار قیصریه محسوب می‌شود. سردر بازار قیصریه ورودی باشکوه و اصیل میدان نقش‌جهان است که بهترین دید و منظره را به این میدان داده است که در زمان صفویان میدان کهنه شهر را پس از گذر از بازار به میدان جدید شهر اتصال می‌داد (عدل، ۱۳۸۸: ۹۶).

یکی از جهانگردانی که در مورد سردر قیصریه سخن گفته است پیترو دلاواله ایتالیایی است. وی این سردر را چنین توصیف کرده: «طرف بازار چشم‌انداز زیبایی وجود دارد که قرینه آن، مسجد جامع عباسی است، به همراه دو تالار مرتفع که روی غرفه‌ها ساخته‌شده‌اند» (شفا، ۱۳۸۴: ۱۲۷). شاردن، سیاح و جهانگرد مشهور فرانسوی، نیز درباره سردر قیصریه اظهارنظر کرده و در سفرنامه خود چنین نوشته است: «نظر به اینکه همه نویسندگان مشرق زمین در تعیین طالع شهرها از طریق تنجیم بسیار دقیق عمل می‌کنند، آن‌ها احداث اصفهان را در اوج برج قوس تعیین کرده‌اند و از همین رو علامت این برج را بر سردر کاخ و بازار شاهی به تصویر کشیده‌اند. البته شرقی‌ها آن را مثل ما و به شکل نیمی انسان نیمی اسب نقاشی نمی‌کنند؛ بلکه به‌صورت نیمی انسان و نیمی ببر می‌نمایند، ببری که دارای دمی است به شکل افعی بزرگ که نیمه آدمی برج قوس، تیری به‌سوی دهان آن نشانه گرفته» (عباسی، ۱۳۳۵: ۲۷۸).

مبانی نظری

عبارت سلسله‌مراتب[1] متشکل از دو کلمه سلسله و مراتب است. در فرهنگ فارسی عمید «سلسله» مترادف کلمات «گروه، دسته، حلقه، رشته، سری، ردیف، اتصال و پیوند» آورده شده و «مراتب» مترادف کلمات «درجات، ارزش‌ها، بارها و دفعات» است؛ بنابراین می‌توان عبارت سلسله‌مراتب را به معنی یک سری ارزش‌گذاری‌ها معنی کرد. سلسله‌مراتب از اصولی است که بیشترین تأثیرات را در شکل‌گیری محرمیت در کالبد معماری و شهرسازی سنتی ایران داراست. در لغت‌نامه جغرافیا سلسله‌مراتب عبارت است از هرگونه نظمی از عوارض و پدیده‌ها که به‌صورت یک طبقه‌بندی یا رتبه‌بندی ذکر شود (مایهیو ۲۰۰۳: ۲۴۷).

جایگاه سلسله‌مراتب در تفکر شیعی: طبق تعریف سلسله‌مراتب در تفکر شیعه، درک حقیقت سلسله مراتبی است و همه‌ی مخلوقات با توجه به‌شدت و ضعف دریافتشان، در درجات مختلفی از نظام هستی واقع می‌شوند. وجود نظام سلسله مراتبی در ارتباطات فضایی مساجد شیعی سبب می‌شود در نحوه ورود به یک فضا و نحوه ورود به فضای بعدی، تفاوت‌هایی به وجود آید تا بدین ترتیب احساس قرار گرفتن در ساحتی دیگرگونه برای مخاطب تسهیل و تشدید شود (محمدیان منصور، ۱۳۸۶: ۶۶).

علامه طباطبایی در ذیل آیه ۲۸ سوره بقره، مراحل استکمال وجود آدمی را این‌گونه تشریح می‌کند: در اینجا خداوند وضع وجودی انسان را تشریح کرده که آن وجود متحرک و متکامل است که تدریجاً از یک مرحله‌به‌مرحله دیگر سیر می‌کند و مراتب کمالات را می‌پیماید، چه این‌که قبل از زندگی دنیا مرده بود و خداوند او را حیات بخشید، بازهم می‌میرد و زنده می‌شود و مراحل دیگری را طی می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۰: ۱۶۳).

جایگاه سلسله‌مراتب در تفکر عرفانی: طریقت که معمولاً با نام تصوف شناخته‌شده است، همان ساحت درونی و باطنی اسلام است که تأکید بر تهذیب نفس و قدم نهادن در یک طریق معنوی دارد که در جهان تشیع و تسنن – با توجه به محیطی که در آن به شکوفایی رسیده – متناسب شده است؛ اما در تشیع، در تمامیت آن، تفسیر باطنی‌تری از وحی اسلامی شده است تا تسنن ظاهر (نصر، ۱۳۸۶:۱۷۰-۱۷۱). ویژگی سلسله مراتبی خلقت توسط بسیاری از اندیشمندان با سیر از والاترین به پست‌ترین، در قوس نزولی و مسیر عکسش در قوس صعودی، الگوی طراحی در نظام فضایی معماری و شهرسازی اسلامی قرارگرفته است (تقوایی، ۱۳۸۹: ۶۹). در نگرش سنتی این سلسله‌مراتب به‌عنوان مبنای برقراری ارتباط انسان به جهان هستی مطرح است (نقی زاده، ۱۳۷۸: ۲۷۷). اصولاً وصول به سر منزل مقصود – هرکجا که باشد اعم از منازل عادی یا معنوی– بدون واسطه و به عبارتی بدون عبور از منازل رابط مقدور نیست. حد بالای لزوم رعایت سلسله‌مراتب در سیر و سلوک عرفا از اصول بدیهی است (همان، ۲۷۹).

جایگاه سلسله‌مراتب در معماری: اصل سلسله‌مراتب یعنی ساماندهی و ترکیب فضاها و عناصر بر اساس برخی از خصوصیات کالبدی–کارکردی آن‌ها که موجب پدید آمدن سلسله مراتبی در نحوه قرارگیری یا استفاده یا مشاهده عناصر می‌شود (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۱۰۹). در طراحی یک ایوان با اتاق، نوعی از مراتب فضایی وجود داشت که اساس آن بر اتصال، انفصال و وصول بود (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰: ۷۱). این نظام فضایی مبنای طرح تداوم فضای مثبت را تشکیل می‌دهد (همان، ۷۳). این تداوم فضایی را باید عامل معنایی دانست که به همراه برآوردن نیازهای عملکردی و فضایی، به‌توالی و تسلسل حالات و احساسات خواهد انجامید و مخاطب را از مکانی به مکان دیگر و از ادراکی به ادراک دیگر منتقل می‌کند. علاوه بر این، ایجاد فضای انفصالی از جنبه روان‌شناختی حائز اهمیت است. سلسله‌مراتب به دو امر مهم پاسخ‌گو است: یکی کسب تدریجی شایستگی‌ها و پایستگی‌ها و دیگر این‌که شرایط باید به‌گونه‌ای باشد که انسان یکه نخورده و ضربه نامطلوب روانی

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]
[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

و روحی بر او وارد نشود (نقی زاده، ۱۳۷۸: ۲۸). سلسله‌مراتب در معماری سنتی حریم‌های خصوصی را با ایجاد شکستگی در محورهای حرکت از دیگر فضاها جدا می‌کرده است (ایوزیان ۱۳۷۶: ۴۹). در معماری سنتی ایران، بروز سلسله‌مراتب در معماری در حریم عرضی با هندسه خطوط مستقیم، منحنی و زاویه‌دار و با اشکال دوبعدی و احجام سه‌بعدی و در سلسله طولی با فضاهای تهی بی‌شکل که در میان فضاهای هندسی شکل می‌گیرند و به خیال، فرصت فراشت و تعالی می‌دهند، رخ می‌دهد (خاتمی، ۱۳۹۰: ۲۰۵).

سلسله‌مراتب در معماری، نمودی از تلاش برای بیان مفهوم گذار و جنبه تدریجی بیان ادراک است. این اصل به‌عنوان یکی از اصول بنیادین در هنرهای سنتی شناخته‌شده است و با سلسله‌مراتب وجودی که بالاتر از مرتبه مادی مربوط به آن قرار دارد نیز منطبق و هماهنگ است (نصر، ۱۳۸۰: ۲۱۰).

مسجد در شکل نهایی خود در میان جامعه مسلمین و در تمدن اسلامی مناسب‌ترین فضا برای خودسازی و جامعه‌سازی و سیر همه انسان‌ها از زندگی مادی و طبیعی به زندگی معقول و ملکوتی در پرتو هدایت و رهبری انسان کامل، یا انسان افضل است (نقره‌کار، ۱۳۸۷: ۵۲۰). این سیر آفاقی به انفسی می‌تواند به کمک سلسله‌مراتب فضایی باشد؛ به‌عبارتی می‌توان یک فضای منفصل را در نظر گرفت که آدمی را از ساحت مادی جدا کرده است. توجه به مفهوم فضای منفصل، هم توسط اردلان و هم توسط نصر مورد تأکید قرارگرفته است. انفصال‌های درون یک شبکه متصل و کامل سبب می‌شود که انسان را از زندگی عادی و روزمره جدا کند و وارد یک فضای منفصل با ویژگی‌های خاص کند (نصر، ۱۳۷۵: ۱۷۲). نادر اردلان در کتاب حس وحدت به‌تفصیل به نقش سلسله‌مراتب در معماری مساجد ایران پرداخته است و سلسله‌مراتب مساجد را با ۳ جز عرفانی اتصال، انفصال و وصول تشریح می‌کند و نمونه عالی آن را در مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان می‌داند. به‌طورکلی سلسله‌مراتب در مساجد برای آماده‌سازی روحی و جسمی مخاطب جهت ورود به فضای اصلی (شبستان و گنبد خانه) و درنتیجه بالا بردن حس مکان در مخاطب کاربرد دارد.

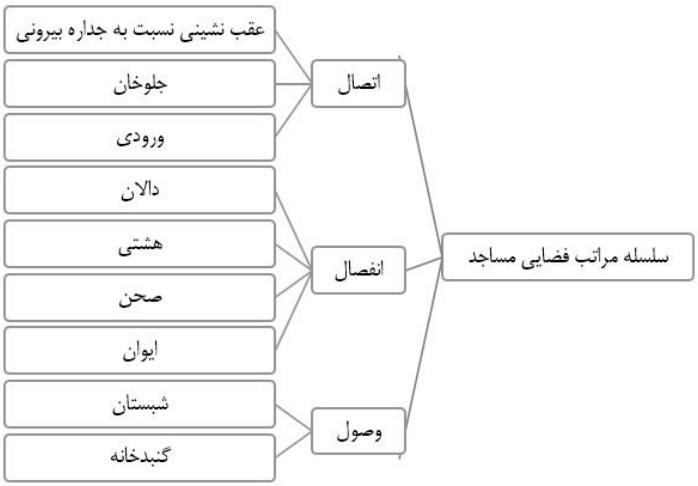

تصویر ۱- شاخص‌ها و مؤلفه‌های سلسله‌مراتب فضایی مساجد بر اساس نظرات اردلان و بخیار

بنابر موارد ذکرشده شاخص‌های سلسله‌مراتب فضایی سلسله‌مراتب در ۳ بخش اتصال، انفصال و وصول در نظر گرفته می‌شود. مؤلفه‌های بیان‌شده برای این شاخص‌ها بنابر موقعیت قرارگیری اجزای پلان مساجد نسبت به هم و نسبت به‌کل سیستم، شکل و هندسه اجزا نسبت به هم و نسبت به‌کل سیستم و همچنین نسبت قرارگیری ورودی نسبت به جداره بیرونی در نظر گرفته‌شده است.

روش تحقیق و سؤال پژوهش

سؤال پژوهش عبارت است از این‌که سلسله‌مراتب تشرف به مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان به چه شکل صورت می‌گیرد؟ شباهت‌ها و تفاوت‌های سلسله‌مراتب در مساجد بازار بزرگ تبریز در دوره قاجاریه و مساجد بازار قیصریه اصفهان در دوره صفوی به چه شکل است؟

مقاله حاضر با روش کیفی و رویکرد توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی به بررسی تفاوت‌های سلسله‌مراتب ورود به مساجد بازار بزرگ تبریز و مساجد بازار قیصریه اصفهان و نقش این مساجد در جامعه سنتی ایران می‌پردازد. در این مقاله ده نمونه از

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]
[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

مساجد بازار بزرگ تبریز با بازه زمانی ۱۵۰ ساله و ده نمونه از مساجد بازار قیصریه اصفهان با بازه زمانی ۲۰۰ ساله موردبررسی قرار می‌گیرد. مساجد منتخب در عصر حاضر در بافت بازار قرارگرفته است و مساجدی همچون مسجد صاحب‌الامر یا مسجد حسن پاشا در تبریز به علت قدمت تاریخی متفاوت و همچنین جدایی از بافت بازار موردبررسی قرار نمی‌گیرد. در بازار قیصریه اصفهان نیز مساجدی که در بافت داخلی بازار قرار دارند موردبررسی واقع‌شده و مساجدی همچون مسجد امام اصفهان یا مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان موردبررسی قرار نگرفته است.

پیشینه پژوهش

در حوزه سلسله‌مراتب ورودی و سلسله‌مراتب در مساجد مطالعات مختلفی صورت گرفته است که به پاره‌ای از آن‌ها بدین‌صورت اشاره می‌شود:

جدول ۱- پیشینه تحقیق

عنوان مقاله	نگارنده و سال انتشار	مسائل موردبررسی در مقاله
بررسی عقاید مذهب شیعه بر ارتباطات فضایی مساجد شیعی	انصاری و همکاران (۱۳۸۷)	در این مقاله به بررسی اجزاء و عناصر مساجد شامل جانمایی و ارتباطات فضایی، تزئینات، میزان نور، رنگ و مقیاس در دوازده نمونه از مساجد شیعی و دوازده مورد از مساجد اهل سنت می‌پردازند و ازلحاظ چگونگی ارتباطات فضایی و اصولی که در مراتب فضایی و نحوه حرکت مخاطب در مساجد رعایت می‌شود را موردپژوهش قرار داده‌اند. شیعیان به علت سخت‌گیری‌هایی که در طول تاریخ بر آنان وارد آمده، به صورتی ظریف و در ایما و اشاره به بیان عقایدشان در قالب کالبد مساجد پرداخته‌اند، اما بعد از دوران صفوی و رسمی شدن مذهب شیعه، عقاید خود را آزادانه‌تر تبلیغ می‌نمایند که درنتیجه ۵ مورد از مهم‌ترین عقاید شیعه (امامت[۲]، عدالت[۳]، اجتهاد[۴]، عالم مثال[۵]، سلسله‌مراتب وجود[۶]) در طراحی مسیر حرکتی مساجد شیعه به‌وفور به چشم می‌خورد. در مساجد اهل سنت دیاگرام حرکتی بیشتر تابع عملکرد است و در حقیقت الگوی ساخت این مساجد از الگوی شبستانی مساجد صدر اسلام مانند مسجدالنبی نشات می‌گیرد. از دیگر سو، دیاگرام حرکتی مساجد شیعی نشان می‌دهد در معماری این مساجد کالبد معماری باوجود معنایی متعالی در پیوند و تکامل است، به عبارتی مساجد شیعی علاوه بر تأمین نیازهای مادی انسان، زمینه‌ساز رشد معنوی و روحی او است.
گونه شناسی مفهومی ورودی مساجد در ایران با استفاده از مفاهیم قدسی	حمزه نژاد و همکاران (۱۳۹۲)	در این مقاله به بررسی تفاوت در نحوه تجلی صفات و مفاهیم که باعث ایجاد تفاوت‌های کالبدی در ورودی‌ها شده است، می‌پردازند. این مقاله گونه‌ها را با استفاده از مفاهیم «تشبیه، تنزیه[۷]» و صفات «جمال و جلال[۸]» در سه دسته «تشبیهی -جمالی»، «تنزیهی- جلالی» و گونه میانه «تشبیهی-جمالی و تنزیهی-جلالی» موردبررسی قرار داده و به بررسی ویژگی کالبدی ورودی‌های مرتبط با هر یک از گونه‌ها پرداخته است. گونه تشبیهی جمالی دارای ویژگی‌های به‌کارگیری مصالح فاخر و پر تزیین، با حداکثر سلسله‌مراتب فضایی، مقیاس و تناسبات الهی و دلالتگری نشانه و نماد است که بهترین نمونه این‌گونه مسجد امام اصفهان، مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع یزد است. گونه تنزیهی-جلالی دارای ویژگی‌های به‌کارگیری مصالح کم‌بها و کم تزیین، حداقل سلسله‌مراتب فضایی، مقیاس و تناسبات انسانی و دلالتگری آیه بوده و مساجد جامع زواره، نطنز و نایین بهترین نمونه ازاین‌گونه هستند. گونه میانه تشبیهی-جمالی و تنزیهی-جلالی، از ویژگی‌های مشترک دو گونه دیگر پیروی می‌کند و از نمونه‌های آن می‌توان به مساجد جامع اصفهان و اشترجان اشاره نمود.

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]

[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

عنوان مقاله	نگارنده و سال انتشار	مسائل موردبررسی در مقاله
سلسله‌مراتب تشرف به اماکن مقدس در شهرهای تاریخی- مذهبی ایران	دانشپور و همکاران (۱۳۹۶)	در این مقاله با استفاده از منابع و اسناد کتابخانه‌ای و منابع تصویری به‌خصوص سفرنامه‌ها، به بررسی تأثیر سلسله‌مراتب در ادراک مخاطب را در نمونه موردی شهر قم در دوران صفوی و قاجار موردبررسی قرار داده‌اند. در این مقاله با بررسی‌های انجام‌گرفته به این نتیجه می‌رسند که سلسله‌مراتب تشرف از فاصله حدود ۲۵ کیلومتری شهر قم و با رؤیت گنبد حرم حضرت معصومه (س) شروع و تا داخل فضای گنبدخانه ادامه داشته است و ادراک مخاطب را در این فاصله، با قرارگیری و تجربه فضاهای مختلف و جزئیات این فضاها موردپژوهش قرار می‌دهد.
سلسله‌مراتب محرمیت در مساجد ایرانی	محمدیان منصور (۱۳۸۵)	در این مقاله به بررسی اهمیت اصل سلسله‌مراتب در شاکله تفکر سنتی می‌پردازد. در این مقاله به گونه‌بندی مساجد در نحوه ورود به صحن و مقایسه این نحوه ورود با نحوه ورود به ایوان و گنبدخانه پرداخته‌شده است. سپس به این نتیجه می‌رسند که تمهیداتی همچون سلسله‌مراتب محرمیت در مساجد ایرانی، احساس قرار گرفتن در ساحتی دیگرگونه را برای مخاطب تشدید می‌کند، به‌عبارتی‌دیگر معماری می‌تواند تسهیل‌کننده ادراکات معنوی و عرفانی باشد.
بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفوی در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان	طبسی و همکاران (۱۳۹۱)	در این مقاله با بررسی زمینه‌های فکری اصل سلسله‌مراتب در اندیشه حاکم در دوران صفوی، تأثیر آن بر شکل‌گیری نظام ورودی مساجد موردمطالعه قرار داده است. با توجه به رسمی شدن مذهب شیعه در دوران صفوی و فرصت ایجادشده، پیشرفت چشم‌گیری در مراتب فضایی مساجد حاصل می‌شود. در این دوره نوع جدیدی از نظام ورودی ابداع می‌شود که به شیوه‌ای هوشمندانه به افزایش مراتب فضایی و ایجاد آمادگی در مخاطب در سیر از ظاهر به باطن کمک می‌کند. در این مقاله اصل سلسله‌مراتب در معماری را در دو وجه شکلی (مرتبط با عناصر معماری) و وجه فضایی (مرتبط با فضای معماری) دسته‌بندی می‌کند.

مسئله سلسله‌مراتب در مساجد در مقالات مختلف موردبحث قرارگرفته است، بیشتر مقالات در مورد تأثیر تفکر اسلامی در شکل‌گیری سلسله‌مراتب در مساجد و مباحثی همچون محرمیت، آماده‌سازی روحی مخاطب و ادراک فضا در مساجد مطرح‌شده است که نقش بازار و مساجد بازاری در مطالعات صورت گرفته، موردبررسی واقع نشده است. در این مقاله سعی می‌شود تا با بررسی سلسله‌مراتب در مساجد بازار، تأثیر و نقش این مساجد در جامعه سنتی ایران موردمطالعه قرار گیرد. اهمیت بازار بزرگ تبریز در دوره صفویه به‌عنوان اولین پایتخت شیعه و در دوره قاجاریه به‌عنوان شهر ولیعهدنشین ایران و اهمیت بازار قیصریه اصفهان که در دوره صفویه به‌عنوان بازار پایتخت ایران تأسیس و در دوره قاجاریه به‌عنوان یکی از قطب‌های اقتصادی و سیاسی ایران بوده، شناخته می‌شوند. بررسی و مقایسه تطبیقی مساجد دو بازار مهم ایران یعنی بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان به‌عنوان مساجد شیعی و معرفی‌کننده دو بازه زمانی در دوران صفویه و قاجاریه در هیچ‌کدام از مطالعات موردبررسی قرار نگرفته است.

تحلیل نمونه موردی‌ها

این مقاله به بررسی و تحلیل ۱۰ نمونه از مساجد بازار بزرگ تبریز و ۱۰ نمونه از مساجد بازار قیصریه اصفهان از منظر تعداد ورودی، جهت ورودی، اجزاء ورودی، نوع دسترسی از راسته اصلی یا فرعی می‌پردازد. در یک دسته‌بندی کلی می‌توان مساجد را در دو بخش مساجد صحن دار و مساجد بدون صحن تقسیم‌بندی کرد. پس از بررسی تعداد اجزاء موجود در مراتب هر مسجد، مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان مقایسه تطبیقی انجام می‌گیرد. قابل‌ذکر است مساجد بازار بزرگ تبریز فاقد

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]
[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

شبستان بانوان هستند. هم‌چنین با توجه به بازسازی عمده مساجد بازار بزرگ تبریز در دوره قاجار، بیشتر آثار به‌جامانده حاصل این دوره است و مقایسه تطبیقی به‌عنوان مقایسه آثار دوره صفوی (عمدتاً در مساجد بازار قیصریه اصفهان) و آثار دوره قاجار (عمدتاً در مساجد بازار بزرگ تبریز) است.

مساجد بازار بزرگ تبریز؛ مساجد تاریخی شهر تبریز پس از خانه‌های تاریخی بیشترین قسم بناهای تاریخی این شهر را به خود اختصاص داده‌اند، با توجه به اهمیت بازار در شهر اسلامی و به‌خصوص اهمیت بازار بزرگ تبریز، عمده مساجد تاریخی این شهر در بازار آن واقع‌شده است. پس از زلزله مهیب شهر تبریز در سال ۱۱۹۳ ه.ق و تخریب بخش عمده شهر و بازار، بازسازی عمده‌ای در دوران قاجاریه انجام‌گرفته شده است، به‌طوری‌که اکنون مساجد تاریخی این شهر را می‌توان مساجد دوران قاجار نامید. حوادث و اتفاقات مهم تاریخی در این مساجد از ویژگی‌های مهم مساجد بازار بزرگ تبریز هستند، به‌طور مثال علت نام‌گذاری مسجد مقبره به دلیل وجود مقبره آیت‌الله طباطبایی در این مسجد است، علت شهرت مسجد قزیللی، کشف و پیدایش تعداد قابل‌توجهی از سکه‌های طلا و نقره در محوطه و زیرستون محراب آن است و یا مسجد مولانا به مسجد وقف معروف است، اهمیت شهر تبریز نیز به حوادث این شهر افزوده، تبریز چندین دوره به‌عنوان پایتخت ایران بوده و در دوره قاجاریه به‌عنوان شهر ولیعهدنشین بوده است، تبریز اولین پایتخت شیعه است، تبریز نقش اساسی در انقلاب مشروطه داشته، اکنون شهر تبریز را به‌عنوان شهر اولین‌ها در ایران می‌نامند. اسناد تاریخی و روایت‌های مختلفی از حوادث در مساجد بازار بزرگ تبریز وجود دارد که گاهی ضدونقیض نیز هستند باوجود پیشینه تاریخی تبریز همچنان اطلاعات زیادی در مورد مساجد این شهر در دسترس نیست.

جدول ۲- تحلیل سلسله‌مراتب در بعد پلان مساجد بازار بزرگ تبریز

راهنمای جدول: ۱- ورودی ۲- هشتی ۳- صحن ۴- دالان ۵- ایوان ۶- شبستان (گنبدخانه)

نام مسجد و دوره ساخت	تعداد ورودی و جهت ورودی و نوع دسترسی	نوع سلسله‌مراتب	پلان
۱- مسجد حاج صفرعلی (قاجاریه)	۱ ورودی غربی دسترسی از راسته اصلی	۵ بخشی صحن دار (۱-۱-۲) ورودی هشتی صحن هشتی شبستان	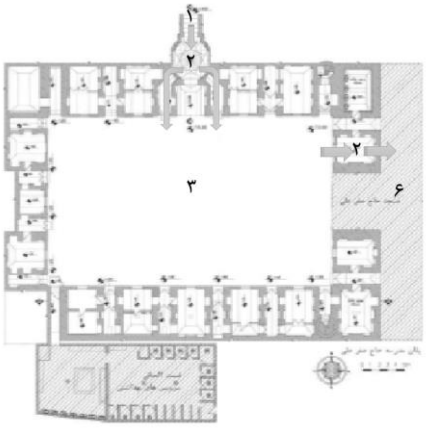
۲- مسجد شهید قاضی (مقبره) (صفویه)	۱ ورودی شمالی دسترسی از راسته اصلی	۳ بخشی بدون صحن (۱-۲-۱) ورودی هشتی شبستان	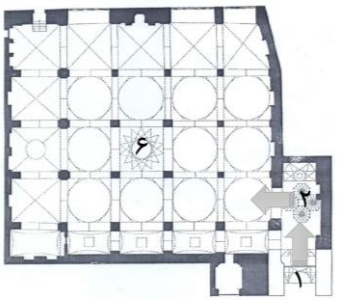

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]

[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

۳- مسجد شصت‌وسه ستون (قاجاریه)	۱ ورودی شرقی دسترسی از راسته فرعی	۴ بخشی بدون صحن (۱-۲-۲) ورودی → دالان → هشتی → شبستان	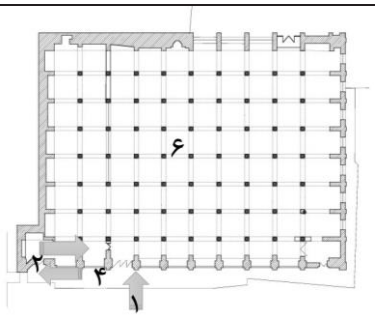
۴- مسجد صادقیه (قاجاریه)	۲ ورودی شرقی و غربی دسترسی از راسته اصلی	۵بخشی صحن دار (۱-۱-۲) ورودی → هشتی → صحن → هشتی → شبستان ۴ بخشی صحن دار (۱-۱-۱) ورودی → صحن → هشتی → شبستان	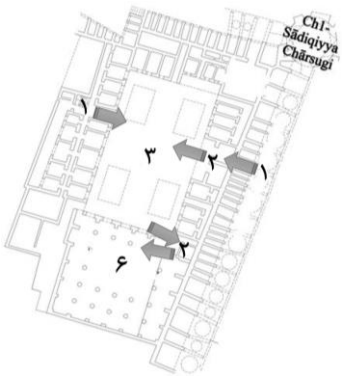
۵- مسجد آیت‌اله خلخالی (قاجاریه)	۱ ورودی شمالی دسترسی از راسته فرعی	۴ بخشی صحن دار (۱-۱-۱) ورودی → دالان → صحن → شبستان	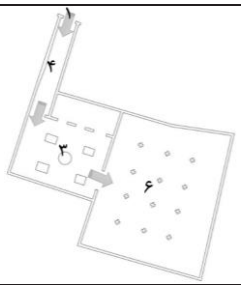
۶- مسجد قزللی (قاجاریه)	۱ ورودی شرقی دسترسی از راسته اصلی	۳ بخشی بدون صحن (۱-۲-۱) ورودی → هشتی → شبستان	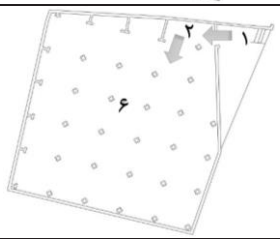
۷- مسجد شهیدی (قاجاریه)	۱ ورودی شمالی دسترسی از راسته فرعی	۳ بخشی بدون صحن (۱-۲-۱) ورودی → هشتی → شبستان	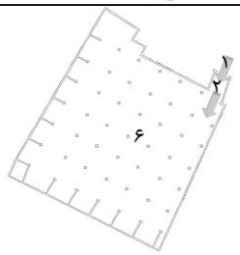

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]

[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

۸- مسجد امام‌جمعه (صفویه)	۱ ورودی جنوبی دسترسی از راسته فرعی	۳ بخشی بدون صحن (۱-۲-۱) ورودی هشتی شبستان	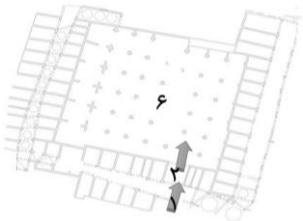
۹- مسجد کوچک (قاجاریه)	۱ ورودی غربی دسترسی از راسته اصلی	۳ بخشی بدون صحن (۱-۲-۱) ورودی هشتی گنبدخانه	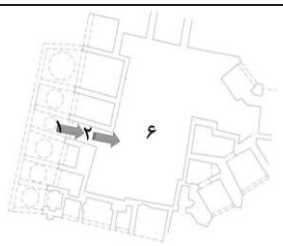
۱۰- مسجد مولانا (قاجاریه)	۱ ورودی شرقی دسترسی از راسته فرعی	۵ بخشی صحن دار (۱-۱-۲) ورودی هشتی صحن هشتی شبستان	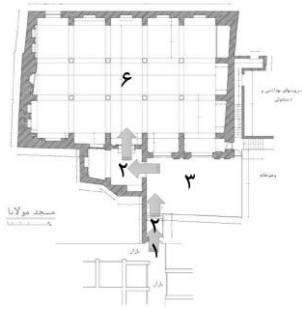

جدول ۳- اجزای موجود در سلسله‌مراتب مساجد بازار بزرگ تبریز

نام مسجد		اتصال			انفصال				وصول	
		عقب‌نشینی	جلوخان	سر در ورودی	دالان	هشتی	صحن	ایوان	شبستان	گنبد خانه
۱-مسجد حاج صفرعلی		✓	□	✓	□	✓	✓	□	□	✓
۲-مسجد شهید قاضی (مقبره)			□		□		□	□		□
۳-مسجد شصت‌وسه ستون			□	□			□	□		□
۴-مسجد صادقیه	ورودی ۱	□	□	□	□			□		□
	ورودی ۲		□	□	□			□		□
۵-مسجد آیت‌اله خلخالی			□	□		□		□		□
۶-مسجد قزللی		□	□		□		□	□		□
۷-مسجد شهیدی			□	□	□		□	□		□
۸-مسجد امام‌جمعه			□	□	□		□	□		□
۹-مسجد کوچک			□		□		□	□	□	
۱۰-مسجد مولانا			□	□	□			□		□

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]

[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

مساجد بازار قیصریه اصفهان: بازار قیصریه اصفهان نماد شکوه و عظمت دوران صفوی است. بعد از تعیین اصفهان به‌عنوان پایتخت ایران این بازار متصل‌کننده میدان نقش‌جهان به میدان عتیق اصفهان بوده است. این بازار با نقاشی‌ها، سردرها و مقرنس‌هایش جایگاه بسزایی در معماری ایران دارد. با رسمی شدن مذهب شیعه در ایران لزوم احداث مساجد شیعی به‌خصوص در شهر اصفهان و بازار تازه ساخته‌شده آن به‌عنوان پایتخت صفویان، برای تحکیم حکومت خود درصدد احداث مدارس و مساجد زیادی در شهر اصفهان بودند. مساجد باشکوه این بازار عمدتاً در دوران صفوی احداث‌شده و در سفرنامه‌های مختلفی به آن‌ها اشاره‌شده است. از مهم‌ترین مساجد بازار قیصریه در دوران صفوی، می‌توان به مسجد جارچی، مسجد خیاط‌ها، مسجد حکیم و مسجدعلی اشاره کرد.

جدول ۴- تحلیل سلسله‌مراتب در بعد پلان مساجد بازار قیصریه اصفهان

راهنمای جدول: ۱- ورودی ۲- هشتی ۳- صحن ۴- دالان ۵- ایوان ۶- شبستان (گنبد خانه)

نام مسجد	تعداد ورودی و جهت ورودی و نوع دسترسی	نوع سلسله‌مراتب	پلان
۱- مسجد جارچی (صفویه)	۱ ورودی شمال شرقی دسترسی از راسته اصلی	۴ بخشی بدون صحن (۲-۲-۲) ورودی هشتی دالان گنبدخانه	
۲- مسجد حاج محمدجعفر آباده‌ای (قاجاریه)	۳ ورودی شمال شرقی جنوب شرقی شمال غربی دسترسی از راسته اصلی و فرعی	۵ بخشی صحن دار (۲-۱-۳) ورودی هشتی صحن ایوان شبستان ۵ بخشی صحن دار (۲-۱-۳) ورودی دالان صحن ایوان شبستان ۵ بخشی صحن دار (۲-۱-۳) ورودی هشتی صحن ایوان شبستان	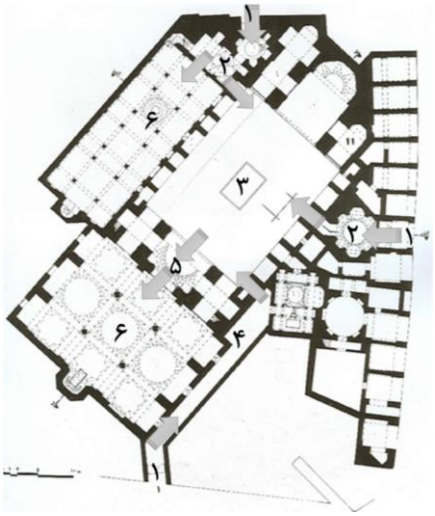

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]

[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

۳- مسجد نو بازار (قاجاریه)	۲ ورودی شمال شرقی جنوب شرقی دسترسی از راسته اصلی	۵ بخشی صحن دار (۲-۱-۳) ورودی دالان صحن ایوان شبستان	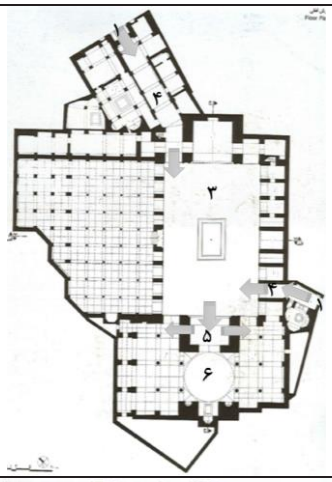
۴- مسجد خیاطها (صفویه)	۱ ورودی جنوب شرقی دسترسی از راسته اصلی	۶ بخشی صحن دار (۲-۱-۲) ورودی هشتی ایوان صحن ایوان گنبد خانه	
۵- مسجد علی (صفویه)	۱ ورودی شمال غربی دسترسی از راسته فرعی	۴ بخشی صحن دار (۲-۱-۴) ورودی صحن ایوان گنبدخانه	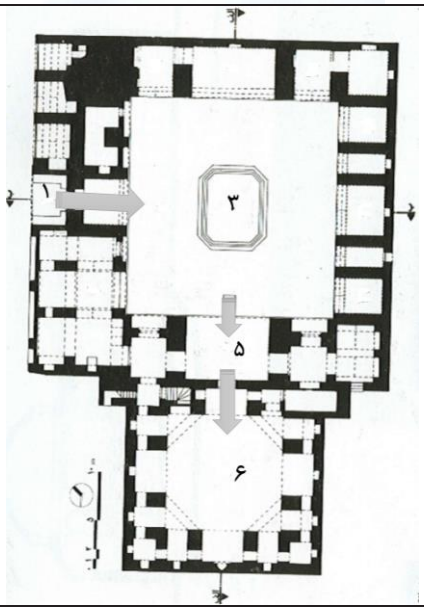

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]

[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

۶- مسجد شیره‌پزها (اواخر صفوی و اوایل زندیه)	۱ ورودی جنوب شرقی دسترسی از راسته اصلی	۵ بخشی صحن دار (۲-۱-۳) ورودی هشتی صحن ایوان شبستان	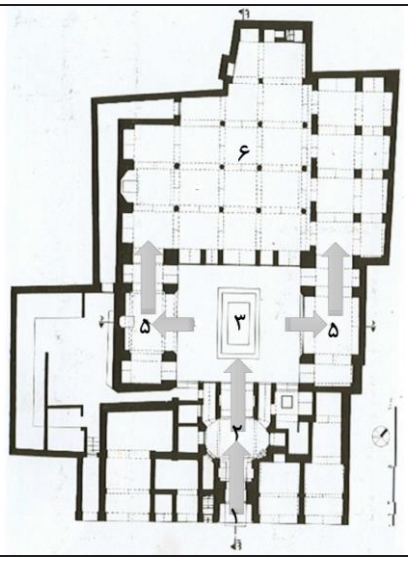
۷- مسجد حکیم (صفویه)	۳ ورودی شمالی جنوب شرقی غربی دسترسی از راسته اصلی و فرعی	۷ بخشی صحن دار (۲-۱-۱) ورودی ایوان صحن ایوان صحن ایوان شبستان ۵ بخشی صحن دار (۲-۱-۳) ورودی ایوان صحن ایوان شبستان ورودی دالان صحن ایوان شبستان	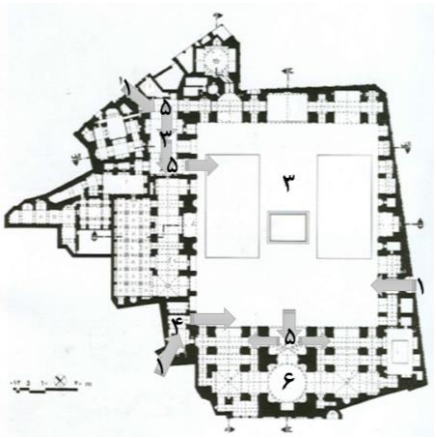

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]

[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

۸- مسجد ساروتقی (صفویه)	۲ ورودی شمال شرقی شمال شرقی دسترسی از راسته اصلی	۶ بخشی صحن دار (۲-۱-۲) ورودی هشتی ایوان صحن ایوان گنبد خانه ۵ بخشی صحن دار (۲-۱-۳) ورودی هشتی دالان صحن مدرس	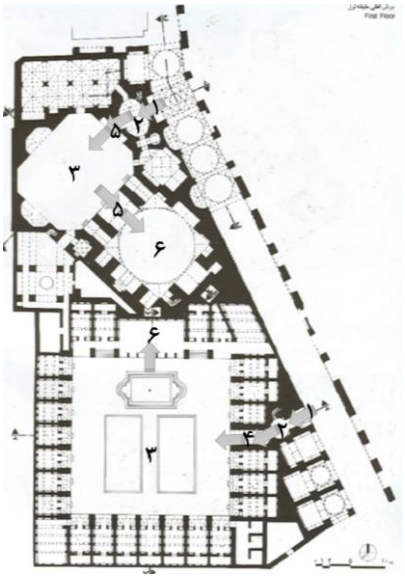
۹- مسجد سید (قاجاریه)	۴ ورودی شمال شرقی شمال شرقی جنوب غربی جنوب شرقی دسترسی از راسته اصلی	۷ بخشی صحن دار (۲-۱-۱) جلوخان ورودی هشتی ایوان صحن ایوان گنبدخانه ۶ بخشی صحن دار (۲-۱-۲) ورودی هشتی دالان صحن ایوان گنبدخانه ۵ بخشی صحن دار (۲-۱-۳) ورودی دالان صحن ایوان گنبدخانه	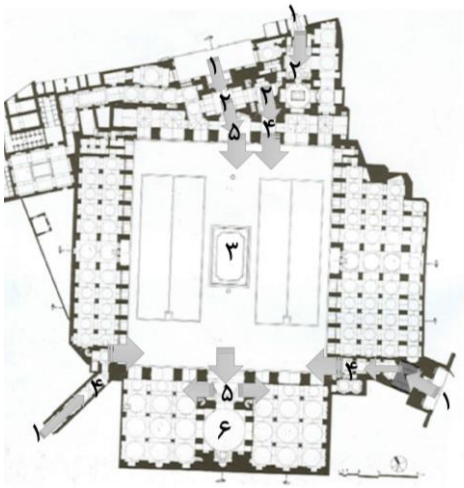

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]

[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

۱۰- مسجد سرخی (صفویه)	۱ ورودی جنوبی دسترسی از راسته اصلی	۵ بخشی صحن دار (۲-۱-۳) ورودی ایوان صحن ایوان شبستان

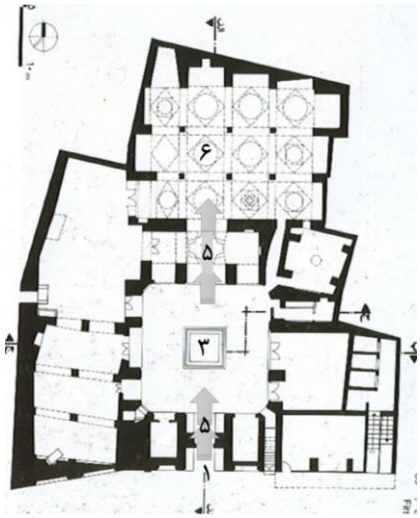

جدول ۵- اجزای موجود در سلسله‌مراتب مساجد بازار قیصریه اصفهان

نام مسجد		اتصال			انفصال					وصول	
		عقب‌نشینی	جلوخان	سر در ورودی	دالان	هشتی	صحن	ایوان	شبستان	گنبد خانه
۱- مسجد جارچی		✓	□	✓	✓	✓	□	□	✓	□
۲- مسجد نو بازار	ورودی ۱	□	□	□	✓	□	✓	✓	□	✓
	ورودی ۲	□	□	✓	✓	□	✓	✓	□	✓
۳- مسجد حاج محمدجعفر آباده‌ای	ورودی ۱	□	□	□	✓	□	✓	✓	✓	□
	ورودی ۲	□	□	✓	□	✓	✓	✓	✓	□
	ورودی ۳	□	□	✓	□	✓	✓	✓	✓	□
۴- مسجد خیاط		□	□	✓	□	✓	✓	✓	□	✓
۵- مسجد علی		□	□	✓	□	□	✓	✓	□	✓
۶- مسجد شیره‌پزها		✓	□	□	□	✓	✓	✓	✓	□
۷- مسجد حکیم	ورودی ۱	□	□	✓	✓	□	✓	✓	□	✓

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]
[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

	ورودی۲	□	□	✓	□	□	✓	✓	□	✓
	ورودی۳	✓	□	✓	□	□	✓	✓	□	✓
۸- مسجد ساروتقی	ورودی۱	□	□	✓	✓	✓	✓	✓	□	✓
	ورودی۲	✓	□	✓	✓	✓	✓	✓	□	✓
۹- مسجد سرخی		□	□	✓	□	□	✓	✓	✓	□
۱۰- مسجد سید	ورودی۱	□	□	□	✓	□	✓	✓	✓	□
	ورودی۲	✓	□	✓	✓	✓	✓	✓	✓	□
	ورودی۳	□	□	✓	✓	✓	✓	✓	✓	□
	ورودی۴	✓	✓	✓	□	✓	✓	✓	✓	□

بررسی تطبیقی و یافته‌ها

با بررسی و تحلیل پلان‌های مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان می‌توان عنوان کرد اجزاء تشکیل‌دهنده سلسله‌مراتب مساجد بازار بزرگ تبریز شامل ورودی، هشتی، دالان، صحن، شبستان (گنبد خانه) و اجزاء تشکیل‌دهنده سلسله‌مراتب مساجد بازار قیصریه اصفهان شامل جلوخان، ورودی، هشتی، دالان، صحن، ایوان[۹]، شبستان (گنبد خانه، مدرس) است که نشان‌دهنده تنوع فضایی بیشتر در مساجد بازار قیصریه اصفهان است.

با یک دسته‌بندی کلی در سلسله‌مراتب مساجد، می‌توان ابتدا مساجد را به ۲ دسته، مساجد دارای صحن و مساجد بدون صحن تقسیم کرد که برای مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان می‌توان دسته‌بندی زیر را قائل شد:

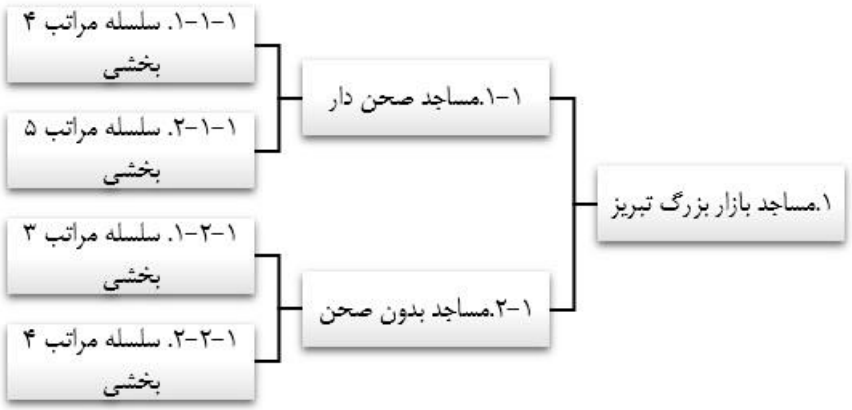

تصویر ۲- دسته‌بندی انواع سلسله‌مراتب در مساجد بازار بزرگ تبریز

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]

[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

تصویر ۳- دسته‌بندی انواع سلسله‌مراتب در مساجد بازار قیصریه اصفهان

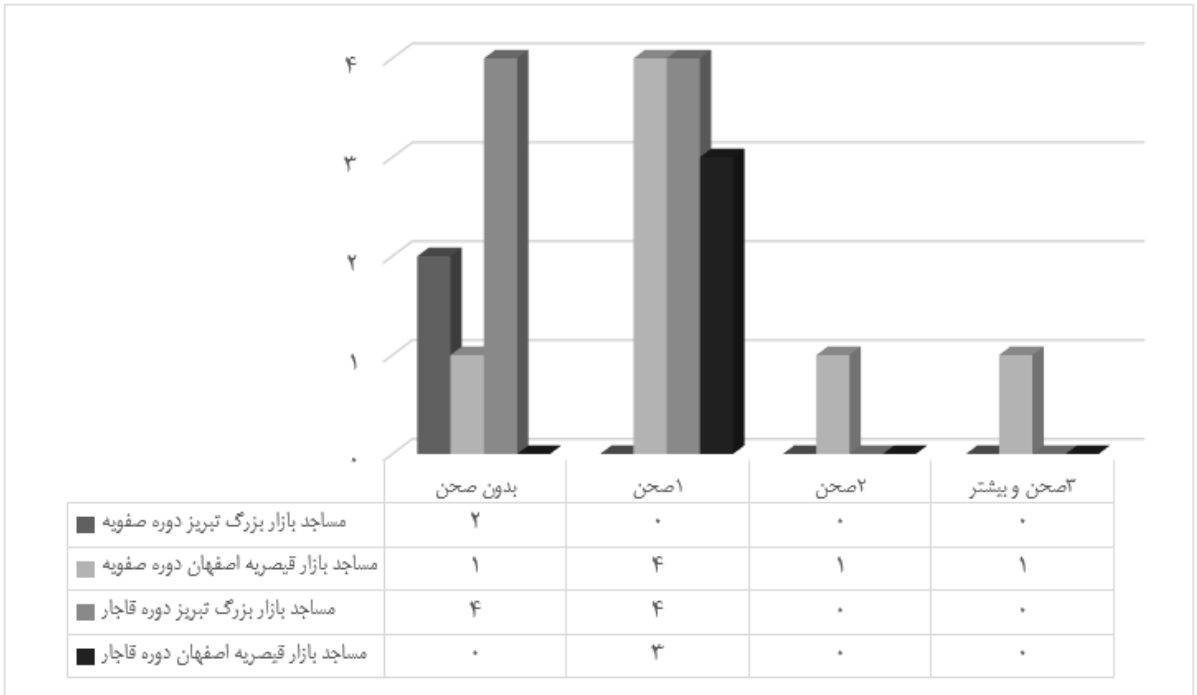

	بدون صحن	۱صحن	۲صحن	۳صحن و بیشتر
مساجد بازار بزرگ تبریز دوره صفویه	۲	۰	۰	۰
مساجد بازار قیصریه اصفهان دوره صفویه	۱	۴	۱	۱
مساجد بازار بزرگ تبریز دوره قاجار	۴	۴	۰	۰
مساجد بازار قیصریه اصفهان دوره قاجار	۰	۳	۰	۰

تصویر ۴- میزان استفاده از صحن در مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان

همان‌طور که در تصویر ۴ مشاهده می‌شود استفاده از صحن در مساجد بازار قیصریه به‌مراتب بیشتر از مساجد بازار بزرگ تبریز است که دلیل آن تفاوت اقلیم تبریز و اصفهان است. به دنبال استفاده از فضای باز و صحن در مساجد، استفاده از ایوان نیز امکان‌پذیر می‌شود و با توجه به مدل ۴ ایوانی که در دوره صفوی بسیار رایج بوده بیشتر مساجد بازار قیصریه دارای فرم ۴ ایوانی هستند؛ درحالی‌که در مساجد بازار بزرگ تبریز تقریباً هیچ مدل صحن ایوان‌دار قابل‌مشاهده نیست، در مساجد بازار قیصریه اصفهان نیز طبق تصویر ۵ استفاده از الگوی ایوان‌دار در دوره قاجار در مقایسه با دوره صفوی کم‌تر است و به‌نظر می‌رسد، استفاده از ایوان رو به افول است.

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]
[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

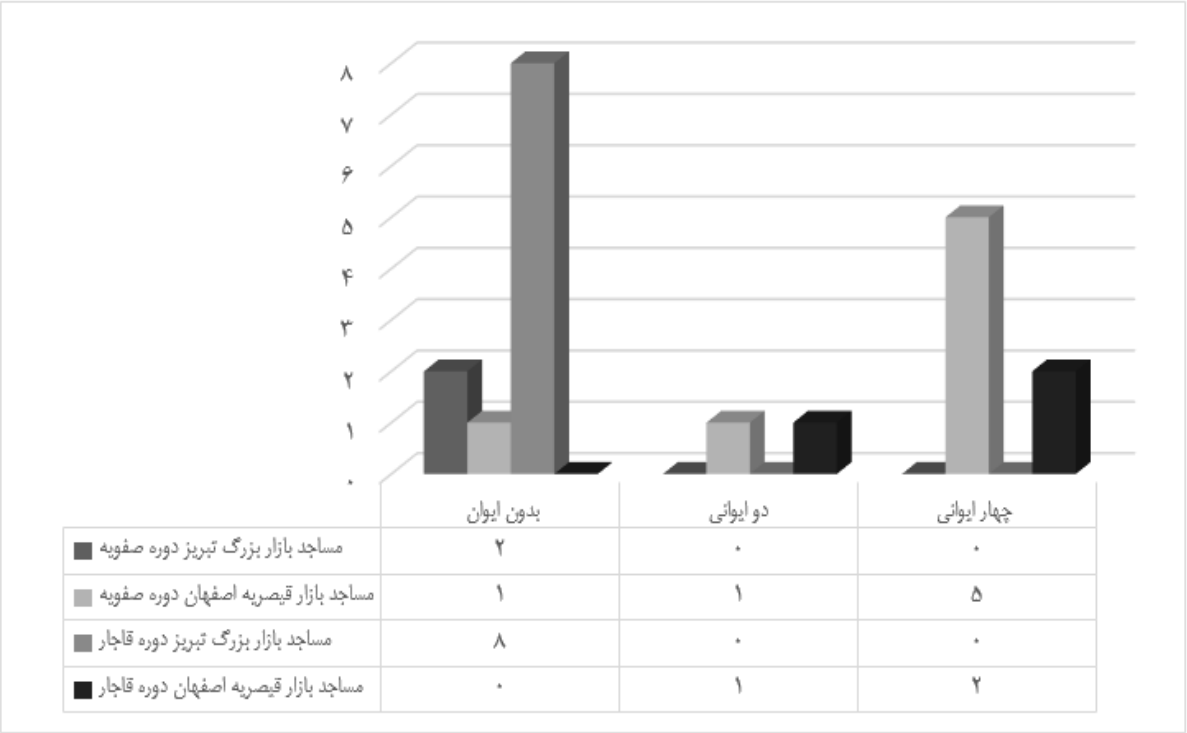

	بدون ایوان	دو ایوانی	چهار ایوانی
مساجد بازار بزرگ تبریز دوره صفویه	۲	۰	۰
مساجد بازار قیصریه اصفهان دوره صفویه	۱	۱	۵
مساجد بازار بزرگ تبریز دوره قاجار	۸	۰	۰
مساجد بازار قیصریه اصفهان دوره قاجار	۰	۱	۲

تصویر ۵- نمودار میزان استفاده از ایوان در مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان

استفاده از صحن، تعداد ورودی‌ها و سردرهای ورودی در مساجد قیصریه اصفهان بیشتر از مساجد بـازار بـزرگ تبریـز اسـت، طبـق تصـویر ۶ استفاده از تکورودی در مساجد بازار بزرگ تبریز در دوره قاجار و مساجد بازار قیصریه در دوره صفوی بیشتر است که نشان‌دهنده شرایط یکسان بازار بزرگ تبریز در دوره قاجار و بازار قیصریه اصفهان در دوره صفوی است.

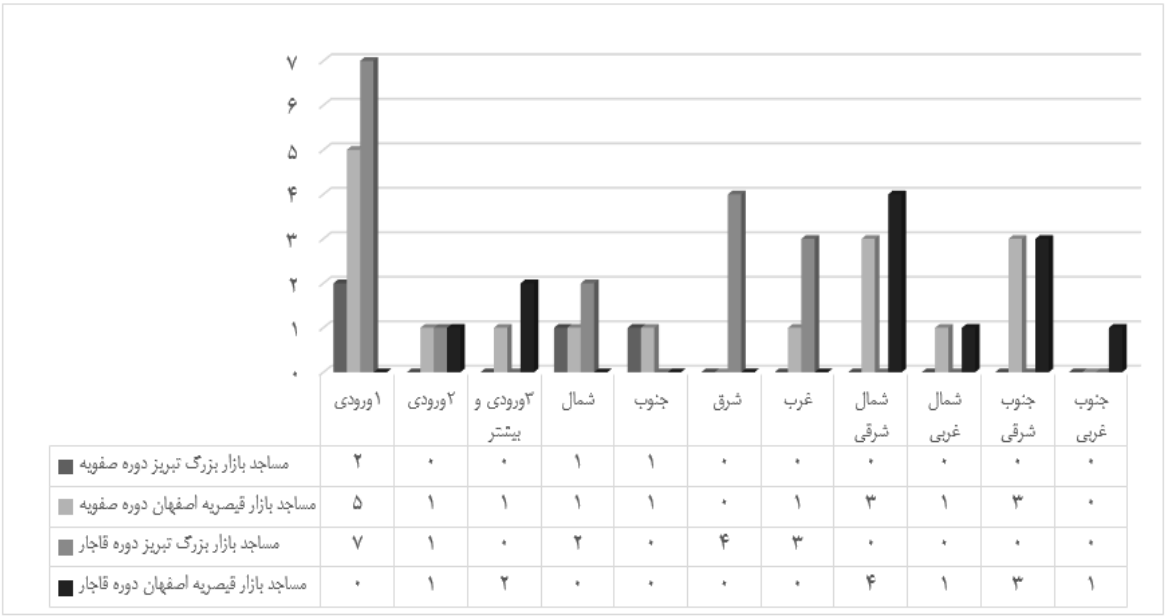

	۱ورودی	۲ورودی	۳ورودی و بیشتر	شمال	جنوب	شرق	غرب	شمال شرقی	شمال غربی	جنوب شرقی	جنوب غربی
مساجد بازار بزرگ تبریز دوره صفویه	۲	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰
مساجد بازار قیصریه اصفهان دوره صفویه	۵	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۳	۱	۳	۰
مساجد بازار بزرگ تبریز دوره قاجار	۷	۱	۰	۲	۰	۴	۳	۰	۰	۰	۰
مساجد بازار قیصریه اصفهان دوره قاجار	۰	۱	۲	۰	۰	۰	۰	۴	۱	۳	۱

تصویر ۶- نمودار میزان نفوذپذیری و جهت ورودی در مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]

[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

طبق جدول ۹ استفاده از سردر ورودی و عقب‌نشینی ورودی نسبت به جداره بازار، در مساجد بازار بزرگ تبریز در دوره قاجاریه و مساجد بازار قیصریه اصفهان در دوره صفوی بیشتر است. در ۱۰ نمونه از مساجد بازار بزرگ تبریز جمعاً ۱۱ نوع سلسله‌مراتب متفاوت و در ۱۰ نمونه مساجد بازار قیصریه اصفهان جمعاً ۱۹ نوع سلسله‌مراتب متفاوت را می‌توان تجربه کرد. در این میان طبق جدول ۹ از ۱۹ نوع سلسله‌مراتب متفاوت ۱۸ مورد آن دارای صحن و ایوان است و ۱۵ مورد دارای سردر ورودی، در مساجد بازار بزرگ تبریز از ۱۱ نوع سلسله‌مراتب متفاوت ۱۰ مورد آن هشتی را تجربه می‌کند و ۹ مورد دارای عقب نشستگی ورودی نسبت به جداره بازار است که این آمار نشان از درون‌گرایی بیشتر در مساجد بازار بزرگ تبریز نسبت به مساجد بازار قیصریه اصفهان است.

بیشترین نوع استفاده از سلسله‌مراتب در مساجد بازار بزرگ تبریز مربوط به سلسله‌مراتب ۳ بخشی است که تنوع فضایی کم‌تر و هم‌چنین وسعت فضای کمتری را شامل می‌شود و در مقابل در مساجد بازار قیصریه اصفهان بیشترین نوع استفاده از سلسله‌مراتب، سلسله‌مراتب ۵ بخشی است که تنوع فضایی بیشتر و وسعت فضای بیشتری دارد و مناسب اقلیم اصفهان است. طبق تصویر ۷ استفاده از سلسله‌مراتب ۵ بخشی در دوره قاجار هم در مساجد بازار بزرگ تبریز و هم در مساجد بازار قیصریه اصفهان بیشتر است و نشان‌دهنده افزایش توجه به‌مراتب ورودی در دوره قاجار است.

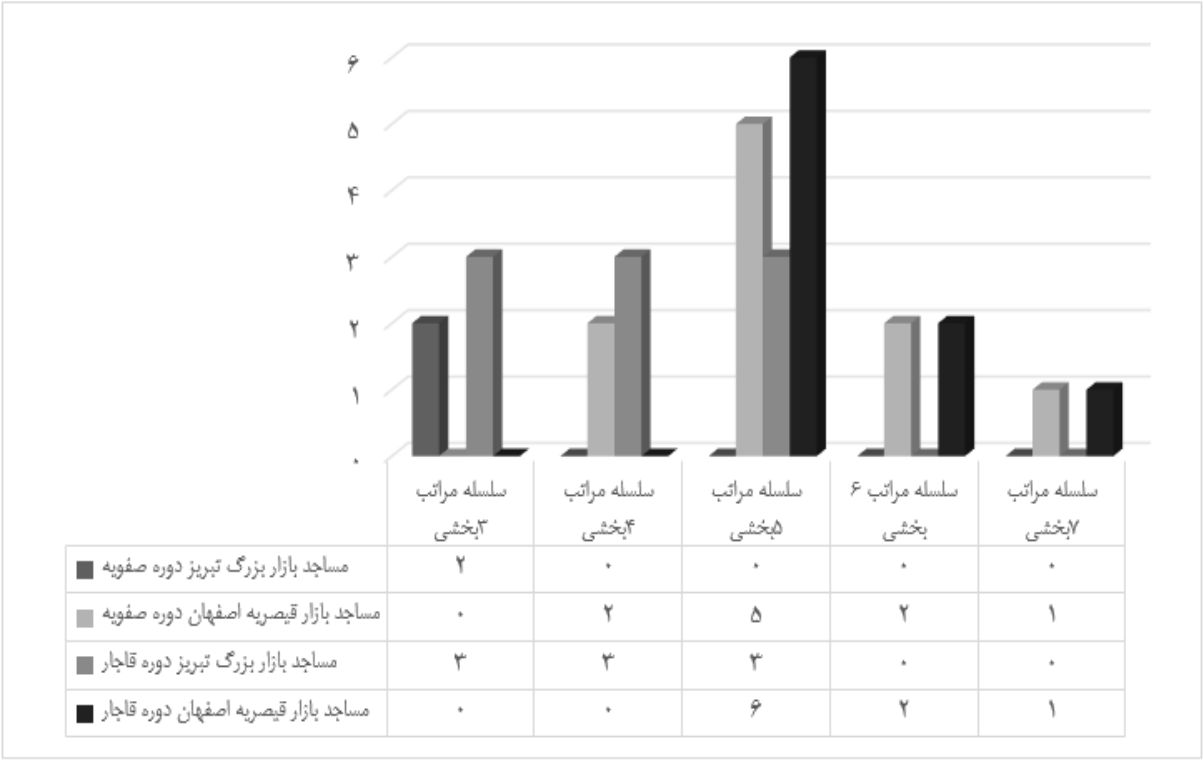

تصویر ۷- نمودار میزان استفاده از انواع سلسله‌مراتب در مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان

طبق تصویر ۸ نوع دسترسی به مساجد بازار بزرگ تبریز و مقایسه آن با مساجد بازار قیصریه اصفهان نشان‌دهنده درون‌گرایی بیشتر در مساجد بازار بزرگ تبریز است که با توجه به سوابق تاریخی که نشان‌دهنده نقش عمده این مساجد در تصمیم‌گیری‌های سیاسی است، به نظر می‌رسد عدم وجود شبستان بانوان در مساجد بازار بزرگ تبریز نیز به همین علت است. علت درون‌گرایی بیشتر در مساجد بازار بزرگ تبریز علاوه بر اقلیم، نقش سیاسی این مساجد و امکان دفاع در مواقع بحرانی است. در مساجد بازار قیصریه اصفهان نیز دسترسی از راسته اصلی در دوره صفوی به‌شدت موردتوجه است.

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]
[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

		اتصال				انفصال				وصول		مجموع سلسله‌مراتب
		عقب‌نشینی	جلوخان	سردر	دالان	هشتی	صحن	ایوان	شبستان	گنبد خانه		
دوره صفوی	مساجد بازار بزرگ تبریز	۲	۰	۱	۰	۲	۰	۰	۲	۰		۲
	مساجد بازار قیصریه اصفهان	۴	۰	۹	۴	۵	۹	۹	۳	۷		۱۰
دوره قاجار	مساجد بازار بزرگ تبریز	۷	۰	۳	۲	۸	۵	۰	۷	۲		۹
	مساجد بازار قیصریه اصفهان	۲	۱	۶	۶	۵	۹	۹	۷	۲		۹

جدول ۹- میزان استفاده از هرکدام از اجزا در مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان

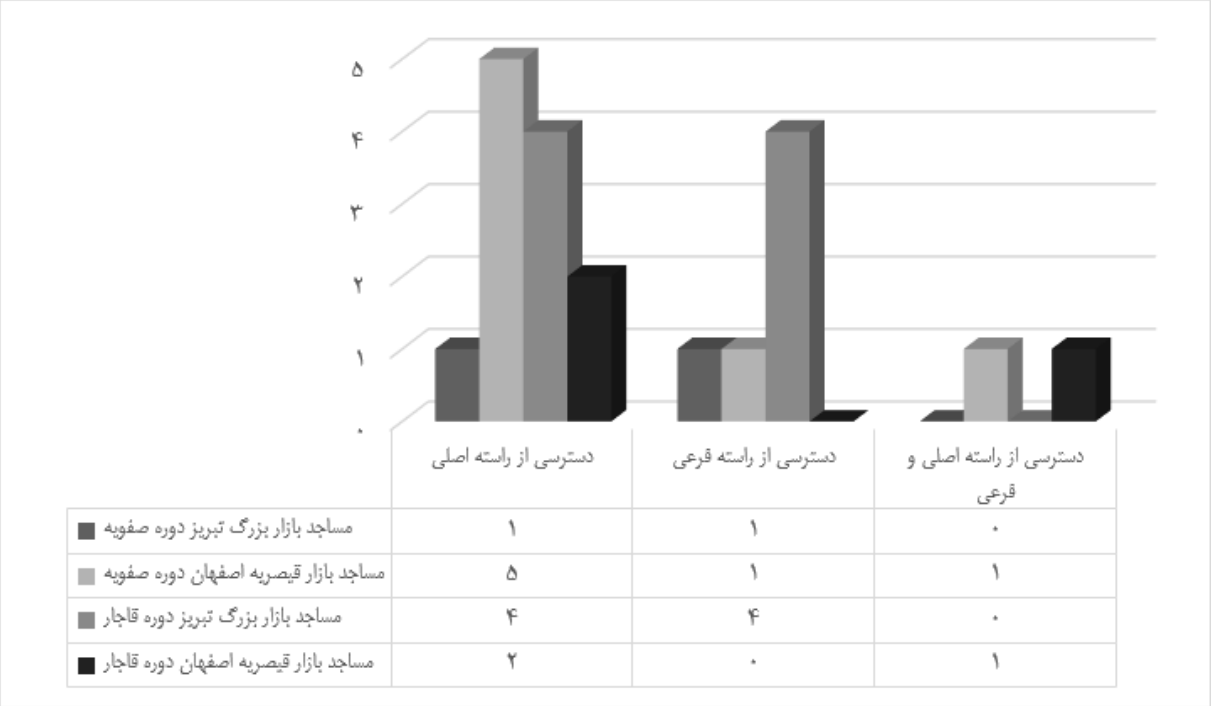

تصویر ۸- نمودار نوع دسترسی به مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان

نتیجه‌گیری

در راستای پاسخگویی به سؤال پژوهش که عبارت است از این‌که سلسله‌مراتب تشرف به مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان به چه شکل صورت می‌گیرد، با توجه به بررسی‌های انجام‌شده و مطالعات میدانی سلسله‌مراتب تشرف به مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان در ۴ بخش کلی دسته‌بندی‌شده است. سلسله‌مراتب مساجد بازار بزرگ تبریز مراتب کم‌تری نسبت به مساجد بازار قیصریه اصفهان را دارد. با توجه به یافته‌های تحقیق و مقایسه تطبیقی بازار قیصریه اصفهان در دوره صفوی با بازار بزرگ تبریز در دوره قاجاریه می‌توان نتیجه گرفت که سلسله‌مراتب ورودی در مساجد این دو بازار در دوران ذکرشده شرایط مشابهی داشته است.

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]
[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

سؤال دیگر پژوهش عبارت است از این‌که شباهت‌ها و تفاوت‌های سلسله‌مراتب در مساجد بازار بزرگ تبریز در دوره قاجاریه و مساجد بازار قیصریه اصفهان در دوره صفوی به چه شکل است، می‌توان گفت در مساجد بازار بزرگ تبریز تمایل به استفاده از صحن، سردر ورودی، عقب‌نشینی ورودی نسبت به جداره بازار و استفاده از تک‌ورودی در دوره قاجاریه بیشتر از دوره صفوی است و در مقابل در بازار قیصریه اصفهان استفاده از صحن، سردر ورودی، عقب‌نشینی ورودی نسبت به جداره بازار و استفاده از تک ورودی در دوره صفوی بیشتر از دوره قاجاریه است. استفاده از الگوی ایوانی بیشتر در مساجد بازار قیصریه اصفهان در دوره صفوی و کاهش آن در دوره قاجاریه و هم‌چنین عدم استفاده از الگوی ایوانی در مساجد بازار بزرگ تبریز (با توجه به بازسازی گسترده این بازار در دوره قاجاریه) نشان‌دهنده این است که الگوی ۴ ایوانی در دوره قاجاریه رو به افول است. استفاده از الگوی سلسله‌مراتب ۵ بخشی در دوره قاجاریه در مساجد هر دو بازار بیشتر از سایر الگوهاست که نشانگر اهمیت سلسله‌مراتب در دوره قاجاریه است. تفاوت دیگر مساجد دو بازار، نوع دسترسی از راسته‌هاست، در مساجد بازار قیصریه اصفهان دسترسی از راسته اصلی اهمیت زیادی دارد؛ ولی در مساجد بازار بزرگ تبریز هم در دوره صفوی و هم در دوره قاجاریه، این موضوع اهمیت نداشته است و بیشتر دسترسی‌ها از راسته‌های فرعی است، با توجه به این‌که مساجد بازار بزرگ تبریز فاقد شبستان بانوان بوده و در مقابل مساجد بازار قیصریه اصفهان اکثراً دارای شبستان بانوان است، نشان‌دهنده تفاوت در ایفای نقش مساجد دو بازار است. مساجد بازار بزرگ تبریز عمدتاً برای آقایان و اصناف و کسبه بازار بزرگ تبریز است و این مهم نشان‌دهنده ایفای نقش سیاسی این مساجد در جامعه سنتی ایران است که پیشینه تاریخی این بازار (نقش شهر تبریز در انقلاب مشروطه) تائید کننده این مسئله است. در مقابل مساجد بازار قیصریه اصفهان و نوع دسترسی‌ها نشان می‌دهد نقش این مساجد در جامعه عمدتاً اجتماعی بوده و مختص گروه خاص (آقایان) نیست. این مسئله تائید کننده اهمیت بازار و مساجد بازار در جامعه سنتی ایران و تفاوت در ایفای نقش مساجد بازار نسبت به سایر مساجد است.

تفاوت دیگر مساجد دو بازار در کیفیت فضاهای سلسله‌مراتب است، استفاده گسترده از صحن و ایوان در مساجد بازار قیصریه اصفهان تنوع فضایی بیشتر و توجه به بخش انفصال در مساجد این بازار است و در مقابل استفاده محدود از صحن در مساجد بازار بزرگ تبریز تنوع فضایی کم‌تری را شامل می‌شود اگرچه در مساجد بازار تبریز نیز توجه به بخش انفصال به‌وضوح قابل‌مشاهده است؛ ولی مساجد بازار قیصریه اصفهان کیفیت و تنوع فضایی بیشتری نسبت به مساجد بازار بزرگ تبریز دارد. در بخش ورودی مساجد بازار نیز جزئیات ورودی در مساجد بازار قیصریه اصفهان نسبت به مساجد بازار بزرگ تبریز بیشتر است، سردرهای نسبتاً بزرگ در مساجد بازار قیصریه و ورودی‌های کوچک‌تر با سردرهای نه‌چندان بزرگ در مساجد بازار بزرگ تبریز نشان‌دهنده این مسئله است. هم‌چنین در بخش وصول، بیشتر مساجد بازار قیصریه اصفهان دارای گنبدهای فاخر با تزئینات نسبتاً زیاد و در مقابل مساجد بازار تبریز اکثراً شبستانی و دارای گنبدهای کوچک با تزئینات آجرکاری، تفاوت دیگر مساجد دو بازار است که کیفیت فضایی متفاوتی را شامل می‌شود.

پی‌نوشت

۱- سلسله‌مراتب به انگلیسی Hierarchy، به فرانسوی Hiérarchie، گونه‌ای از چیدمان اجزا (اشیا، نام‌ها، ارزش‌ها، طبقه‌بندی‌ها و...) است که در آن هرکدام از اجزا به شکل «بالا»، «پایین» یا «هم‌سطح» اجزای دیگر نمایش داده می‌شوند.

۲- امامت به معنای پیشوایی و رهبری است. در زبان عربی، کلمه امام، به معنای فرد یا چیزی است که به او اقتدا می‌شود. (ابن فارس، معجم المقاییس فی اللغة، ۱۴۰۴ق: ۴۸).

۳- عدالت حق هر صاحب حقی را از نیروها به او دادن و در جای گاه مناسب خود قرار دادن است. مقصود رعایت کردن تناسب و اعتدال در هر چیزی است و هرگاه آنچه را که مناسب و شایسته هر چیزی است به آن داده شود، عدالت رعایت شده است (علامه طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱: ۳۷۱).

۴- اجتهاد کلمه‌ای عربی از ماده «ج ه د» و باب افتعال به معنای به کار بستن تمام تلاش برای انجام دادن کاری است (فیومی، مصباح المنیر، ۱۴۱۴ق، ج۱: ۱۱۲).

۵- این عالم مجرد از ماده است ولی دارای آثار ماده (شکل، بعد، وضعیت و...) است. در عالم مثال، به‌تناسب جهات کثرت در عقل فعال که این عالم را پدید آورده است، صورت‌هایی جوهری وجود دارد (طباطبایی، محمدحسین، نهایهٔ الحکمه، ۱۳۹۵ق: ۳۷۹).

۶- مراتب طولی وجود، از وجود واجب شروع می‌شود. در مرتبه بعد عالم ممکنات قرار دارد که به سه مرتبه می‌رسد؛ عالم عقل، مثال و ماده. این عوالم، ازنظر وجودی دارای تقدم و تأخر هستند و با یکدیگر رابطه علی و معلولی دارند. عالم عقل علت وجودی عالم مثال است و عالم مثال، علت وجودی عالم ماده و هر مرتبه، متقوم به مرتبه بالاتر است (طباطبایی، محمدحسین، نهایهٔ الحکمه، ۱۳۹۵ق: ۳۸۰).

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]

[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

۷- تنزیه به معنای اطلاق و تشبیه به معنای تقیید است (ابن عربی، فصوص الحکم، ۶۲۷ق: ۷۰).
۸- جمال به معنای حسن منظر و زینت (مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ۱۱۰۶ق، ج۶: ۱۰۳) و جلال به معنای صاحب عظمت، کبریا و صاحب غنای مطلق (ابن کثیر، محمد بن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۱۴۱۹ق، ج۴: ۲۹۳).
۹- واحدی دارای طاق کشیده، نه خیلی عمیق و نسبتاً عریض که از جلو کاملاً باز است و در محور اصلی ساختمان قرار می‌گیرد و احتمال دارد به قسمت‌های دیگر بنا دسترسی داشته یا نداشته باشد. ماهیت ایوان بی‌ستون است (Wright, 1991: 79).

فهرست منابع

- اردلان، ن.، بختیار، ل. (۱۳۹۰). حس وحدت. نشر علم معمار، چاپ سوم.
- انصاری، م.، اخوت، ه.، و ملایی، م. (۱۳۸۷). بررسی تأثیر عقاید مذهب شیعه بر ارتباط فضایی مساجد شیعی. فصلنامه علمی پژوهشی شیعه‌شناسی، ۲۳، ۱۴۵-۱۷۴.
- پرنیان خوی، م.، جزپیری، ع. (۱۳۹۴). بایسته‌های مذهبی در مفهوم سلسله‌مراتب مساجد صفوی، دومین کنگره بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی.
- حاجی قاسمی، ک. (۱۳۹۴). گنج‌نامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران دفتر دوم، مساجد اصفهان. انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، چاپ دوم.
- حمزه نژاد، م.، نقره‌کار، ع.، و خراسانی مقدم، ص. (۱۳۹۲). گونه‌شناسی مفهومی ورودی مساجد در ایران با استفاده از مفاهیم قدسی. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱، ۷۷-۱۰۲.
- خاماچی، ب، (۱۳۸۶). شهر من تبریز. انتشارات ندای شمس، چاپ دوم.
- دانشپور، ع.، بهزادفر، م.، و رضایی ندوشن، م. (۱۳۹۶). سلسله‌مراتب تشرف به اماکن مقدس در شهرهای تاریخی- مذهبی ایران، نمونه موردی شهر قم در دوران صفوی و قاجار. نشریه معماری اقلیم گرم و خشک، ۶، ۵۱-۸۰.
- دوستی مطلق، پ. (۱۳۸۸). بررسی تاریخچه ورودی. نشریه آرمان‌شهر، ۲، ۹۱-۱۰۴.
- شهابی نژاد، ع.، امین زاده، ب. (۱۳۹۱). منظر ورودی میدان نقش‌جهان اصفهان، ارزش‌ها و مسئله‌ها. نشریه هنرهای زیبا، ۱، ۲۷-۳۸.
- طبسی، م.، فاضل‌نسب، ف. (۱۳۹۱). بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفوی در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان. نشریه هنرهای زیبا، ۳، ۸۱-۹۰.
- طبیبیان، م.، چریکو، ن.، و عبدالهی مهر، الف. (۱۳۹۰). بازتاب اصل سلسله‌مراتب در شهرهای ایرانی- اسلامی. نشریه آرمان‌شهر، ۷، ۶۳-۷۶.
- عدل، ک. (۱۳۸۸). بازار ایرانی. انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول.
- محمدی، ر.، رجبی، م. (۱۳۸۹). بررسی کتیبه‌های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تاکنون. فصل‌نامه علمی پژوهشی نگره، ۱۵، ۱۹-۲۸.
- محمدیان منصور، ص. (۱۳۸۶). سلسله‌مراتب محرمیت در مساجد ایرانی. نشریه هنرهای زیبا، ۲۹، ۵۹-۶۸.
- مؤمنی، ک.، عطاریان، ک.، دیده‌بان، م.، و مسعودی، ز، (۱۳۹۷). مقایسه طرح معماری مساجد صفویه اصفهان و مساجد دوره ایلخانی. نشریه آرمان‌شهر، ۲۳، ۹۵-۱۱۴.
- نقره‌کار، ع. (۱۳۸۷). درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی. وزارت مسکن و شهرسازی، دفتر معماری و طراحی شهری، چاپ اول.
- نصر، ح. (۱۳۸۰). معرفت و امر قدسی. نشر و پژوهش فرزان روز، چاپ اول.
- نقصان محمدی، م.، ریسمان‌باف، پ. (۱۳۹۴). سیاست‌های طراحی ورودی شهر ایرانی متأثر از ورودی مساکن قدیمی. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۹، ۴۱-۵۴.
- نقی زاده، م. (۱۳۷۸). حکمت سلسله‌مراتب در معماری و شهرسازی. مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد سوم.

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]
[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

- نقی زاده، م، (۱۳۷۸). منابع و روش شناخت مبانی نظری معماری قدسی و شهر اسلامی. نشریه هنر، ۴۰، ۹۹-۱۱۶.
- Ghanaati. M., Karimi azeri. A., Ghanaati. F., & Hosseini. S. (2015). Role of movement and stillness elements in development of Iranian-Islamic cities in order to make optimal satisfaction in human (Case study: Bazaar, Mosque and House). Procardia social and behavioral sciences 201: 201-212
- Ghouchani. M, Taji. M., & Kordafshari. F. (2019). The effect of qibla direction on the hierarchy of movement in mosque: A case study of mosques in Yazd, Iran. Frontiers of architectural research, 8, 396-405.
- Khalili. A., & Nayyeri Fallah, S. (2018). Role of social indicators on vitality parameter to enhance the quality of women's communal life within an urban public space (case: Isfahan's traditional bazaar, Iran)", Forntiers of architectural research, 7: 440-454.
- Pourjafar. M., Amini. M, Hatami varzandeh. E., & Mahdavinejad. M. (2014). Role of bazaars as a unifying factor in traditional cities of Iran: The Isfahan bazaar, Forntiers of architectural research, 3, 10-19.

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]

[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]

Comparative study of the hierarchy of entry in the mosques of Tabriz Grand Bazaar and Qaysari Bazaar of Isfahan

Azita Balali Oskoyi, *Associate Professor, Tabriz Islamic Arts University, Tabriz, Iran*
Alireza Alimi, *Master student of Islamic Architecture, Tabriz Islamic Arts University, Tabriz, Iran*

Extended abstract
Introduction: Mosques and bazaars are essential components of an Islamic city. The close relationship between them has historically led to the correlation of traditional Iranian society's economic power and spiritual power. Therefore it has played a significant role in the history of Iran in the Islamic era. Consequently, mosques have been of great importance in Islamic architecture. Another significant feature of the Islamic city, namely the bazaar, as the economic arm of the traditional Iranian society, has always had a close relationship with the mosques due to its proximity to mosques and mosques' influence in the context of traditional Iranian bazaars.
Methodology: This research is based on descriptive-analytical research method and studying the architectural features of Bazaar (Tabriz Grand Bazaar and Qaysari Bazaar of Isfahan) and reviewing travelogues and maps, documents related to Bazaar mosques of the two cities and analyzing them, and they have been compared. The research's main question is how the hierarchy of entering the mosque of Tabriz Grand Bazaar and Qaysari Bazaar of Isfahan was done? Furthermore, what are the differences in the input hierarchy?
Results: The present study tries to examine the role of these mosques in the traditional Iranian society and by examining and analyzing the mosques of the two important bazaars of Iran, mainly the mosques of Tabriz Grand Bazaar and Qaysari Bazaar of Isfahan, for discussing the different roles of these two types of mosques. The motivation for choosing these two bazaars is Tabriz and Isfahan's historical background as cities, both of which have been the capitals of Iran at different times. And according to the role of the bazaar and their mosques in the capital of Islamic governments, the differences between the two classifications have been discussed.
Conclusion: A comparative study of the mosques of Tabriz Grand Bazaar and Qaysari Bazaar of Isfahan (as Shiite mosques) shows the reasons for the difference in mosques' hierarchy bazaars is the difference in the role of these mosques in traditional Iranian society. Studies show that Tabriz's conditions during the Qajar period (as the crown prince of Iran) and Isfahan during the Safavid period (as the capital of Iran) are similar, and these conditions create similarities in the bazaar mosques of these two cities during this period. This shows the critical role of bazaar mosques in traditional Iranian society.
Keywords Hierarchy, Bazaar mosques, Tabriz Grand Bazaar, Qaysari Bazaar of Isfahan , Safavid, Qajar

Corresponding Author's Email: a.oskoyi@tabriziau.ac.ir

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-09-08]
[DOI: 10.29252/hafthesar.9.34.4]